

науки. – 1992. – № 2. – С. 114 – 122.

13. Adams V. An Introduction to Modern English Word Formation. – Longman. – 1973.

*Орендарчук О.Л.
Київський національний
лінгвістичний університет*

КАТЕГОРІЯ ВАЛЕНТНОСТІ В АСПЕКТІ ЛЕКСИЧНОЇ ТА СИНТАКСИЧНОЇ КОМБІНАТОРИКИ

Лексична комбінаторика визначається як “напрямок лінгвістичної семантики, що вивчає правила й умови семантичної сполучуваності слів, які допускають одні сполучення та забороняють інші, розрізняють зміст одних сполук й ототожнюють зміст інших” [15, 222]. Незважаючи на прозорість наведеного визначення, проте родові та видові поняття, пов’язані з комбінаторною семантикою, до цього часу не зовсім чітко розмежовані [5]. Оскільки предметом вивчення лексичної комбінаторики є передусім синтагматична та парадигматична валентність, то необхідно уточнити поняття валентності відповідно до лексичного та синтаксичного рівнів мови. У цьому ми вбачаємо мету цієї статті. Зазначена мета передбачає розв’язання таких завдань: 1) розмежувати поняття сполучуваності та синтаксичної валентності, 2) описати категорію валентності в аспекті лексичної та синтаксичної семантики.

Сполучуваність слова з іншими словами в межах певної конструкції, наявність будь-яких граматичних форм та значень цих форм залежать, як зазначає О. В. Падучева, від його значення [12, 30-46]. Лексичне значення, реалізуючись у мовленнєвому вживанні, віддзеркалює двосторонній зв’язок “значення” і “контексту”, показуючи “обумовленість” лексичного значення [3]. Обумовленість значення слова його граматичними та фразеологічними зв’язками з іншими словами відмежовує “вільне” значення слова від “обумовлених значень” [4, 36-37]. Існує також залежність між семантикою слова та синтаксичними умовами її реалізації: “слова з однаковими чи схожими значеннями” можуть мати “однакові чи схожі набори синтаксичних якостей” [2, 3-4; 1].

Цим твердженням певною мірою можна пояснити те, що реалізація лексичних значень у мовленні досліджується і в лексикології, і в лексикографії, і в семасіології, і в синтактиці. Іншими словами, це явище є об’єктом лексичної синтагматики, що вивчає лексичний синтаксис, тобто лексичну сполучуваність слів у лінійному ряду [23, 100].

Разом з тим не слід забувати, що значення – це складний комплекс різноманітних співзначень (див., наприклад, [13; 14]). Так, одні з них (сигніфікативні та денотативні) пов’язані з основною інформацією, інші – з додатковою інформацією, тобто з різними емоційно-оцінними відтінками, які вводяться свідомо мовцем для підвищення ефективності основної інформації. Ці відтінки співвідносяться з прагматичним значенням [11, 134].

Традиційно виділяють два типи сполучуваності слів: синтаксичну та лексичну [17, 34; 22, 96]. Якщо синтаксична сполучуваність пов’язана з моделями синтаксичних залежностей і позицій сполучуваних слів, то лексична сполучуваність обумовлюється відношеннями, “які існують в реальній дійсності між позначеними цими словами процесами і предметами” [17, 34]. Д. М. Шмельов виділяє “залежність лексичної сполучуваності слів “від їх індивідуальних” значень, що відображають явища дійсності”

[22, 96]. Тому синтаксично правильні сполучення *to read a bird* (“читати птицю”), *to kill a letter* (“вбивати письмо”) з лексичної точки зору не є можливими [17, 102]. Так само можливі такі словосполучення: *вікна або двері розкриті навстіж*, – але не можна сказати: *очі навстіж* [там саме]. Тут, на думку І. М. Кобозевої, діє семантичний критерій, який дає право називати цю сполучуваність семантичною [8].

У сучасній лінгвістиці існує декілька підходів до визначення типів семантичної сполучуваності. Основою для їх виділення виступає зміст та контекст.

За змістом лексична сполучуваність поділяється на стилістичну, емоційно-експресивну та власне семантичну [10, 15]. Стилiстична сполучуваність – це співвідношення стилів сполучуваних слів, наприклад: нейтральна + нейтральна (*побудувати школу*). Емоційно-експресивна сполучуваність – це співвідношення емоційності та оцінки, що містять сполучувані слова, наприклад: нульова + нульова (*зимова навігація*). Семантична сполучуваність – це, з одного боку, співвідношення типів значень сполучуваних слів, з іншого, – співвідношення позначених словами реакцій, наприклад: пряме + пряме значення (*офіційне повідомлення*), переносне + пряме (*нідігріти уяву*) [10, 15].

Поряд зі змістом важливою засадою поділу лексичних сполучень на типи є контекст. Поняття контексту розкриває матеріальні способи й форми існування та вираження лексичних сполучень і розглядає їх в синтагматичному ракурсі. У цьому аспекті лексична сполучуваність наближається до синтаксичної сполучуваності. Г. А. Уфiмцева [20, 101] виділяє два основні функціональні типи контексту: контекст, в якому реалізуються і диференціюються системні значення слів, і контекст, в якому поряд із реалізацією системних значень виникають нові значення. Другий тип контексту є ширшим по відношенню до першого. Перший контекст умовно можна назвати семантико-граматичним, другий – стилістичним. Лише комплексне використання різних типів сполучуваності слів (стилiстична, емоційно-експресивна та семантична сполучуваність) у різних типах контексту (семантико-граматичному та стилістичному) може наблизити нас до розуміння “правил сполучення змістів”.

Отже, під сполучуваністю розуміємо таке поєднання слів, при якому вони набувають смислової заданості залежно від актуалізації синтаксичних або лексико-семантичних властивостей.

Разом із терміном *сполучуваність* для позначення таких сполучувальних властивостей мовних одиниць використовується термін *валентність*, який у мовознавстві увів Л. Теньєр, запозичивши його, вірогідно, з хімії. Під валентністю він розуміє “здатність дієслова (чи, відповідно, іншої частини мови) створювати навколо себе певні позиції, які повинні бути заповнені” [24, 15].

Як представник структурального напрямку Л. Теньєр не тільки ввів цей термін, але й розробив теорію валентності на матеріалі сполучувальних властивостей дієслова, яке в його теорії своїм смисловим змістом визначає кількість залежних елементів – учасників дії [24, 15].

Для позначення учасників дії Л. Теньєр ввів термін *актант*. На основі здатності дієслів поєднуватися з різною кількістю актантів він розділив дієслова на підгрупи: авалентні, моновалентні, дивалентні та тривалентні.

До того ж залежно від функціонального навантаження учасників дій цей дослідник також розрізняє семантичну (чи семантикологічну) та синтаксичну валентність.

Семантичний рівень валентності базується на понятійному змісті, який представлено предикатним словом з відкритими ним позиціями. На семантичному рівні валентності

члени, що заповнюють відкриті позиції, називаються *аргументами*, а вся структура – *предикатно-аргументною структурою* [24, 15].

На рівні синтаксичної валентності аргументи відповідають актантам, тобто термін *актант* вживається Л. Теньєром відповідно до обох рівнів [там само, 15].

Такий підхід до суті дієслівного оточення повністю міняє статус пов'язаних з дієсловом одиниць та позбавляє підмет речення виняткової позиції головного члена, перетворюючи його на одного з дієслівних актантів на рівні з різними типами додатків. Так само, згідно з теорією Л. Теньєра, обставинні елементи не належать до валентного набору дієслівних одиниць, так як не обумовлені дієслівною семантикою і можуть з'являтися перед будь-яким дієсловом. Хоча в подальшому було доведено, що існують дієслова, для реалізації значення яких необхідні певні типи обставин, які й входять до їх валентного набору. Наприклад, російське дієслово “*находится*” потребує вказівки місця – “*Посёлок находится здесь (там) за городом (за лесом) у реки (у дороги)*” і т. ін., але не можна просто сказати: “*Посёлок находится*” [7, 10].

Подальший розвиток теорії валентності відбився в працях як зарубіжних, так і російських та українських дослідників (Ч. Філлмор, Г. А. Змудяк, Г. Г. Сильницький та ін.).

Ч. Філлмором [21, 23-40] було виділено поняття *активної* та *пасивної* валентності. Активною валентністю одиниці називають її здатність підпорядковувати собі певні типи залежних одиниць. Так, дієслово в особовій формі має тільки активну валентність, тому що решта елементів структури вважаються підпорядкованими йому. На відміну від активної валентності, пасивна валентність проявляється підпорядкованою одиницею щодо підкорядкуючої. Наприклад, неособові форми дієслова, виступаючи у функції обставини, проявляють пасивну валентність по відношенню до того, що вони позначають. У словосполученні *a smiling face* дієприкметник *smiling* проявляє пасивну валентність по відношенню до іменника *face*.

Згідно з поглядами Г. Г. Сильницького [16, 116], загальною характеристикою неособових форм дієслова в різних мовах є їх синтаксична несамодостатність: вони не можуть у стандартних випадках самостійно виконувати функцію присудка в реченні.

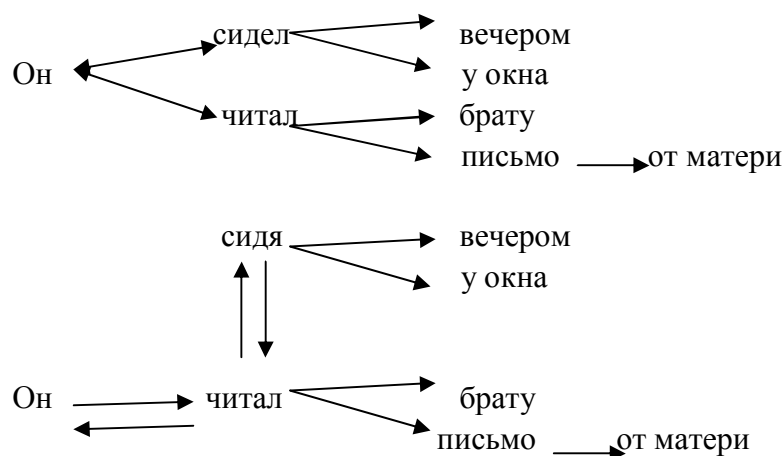
Визначальними для безособових форм дієслова є їх синтаксичні характеристики, які є досить різними. Вони можуть бути визначені на основі опозиції між двома типами синтаксичної валентності – *висхідною* та *низхідною* [там само, 37]. Під *висхідною валентністю* елементів речення розуміються синтаксичні відношення, що поєднують їх з елементами вищого суміжного синтаксичного рівня, які орієнтовані в напрямку до ядерного дієслова. Висхідна валентність є обов'язковою для будь-якого елемента речення, тому що саме вона визначає спосіб його “входження” в синтаксичну структуру речення, його синтаксичну функцію як “члена речення”. Центральні (відносно ядерного дієслова) синтаксичні відношення, що пов'язують елементи речення з елементами нижчого суміжного рівня, створюють їх *низхідну валентність*. Отже, ті самі синтаксичні відношення є низхідними з позицій синтаксичної субординати, що Г. Г. Сильницький визначає через поняття “хазяїна” та “слуг” [16, 103]. Низхідна валентність є обов'язковою для одних елементів речення і факультативною для інших. Елементи речення, які не мають низхідної валентності, є термінальними в ієрархічній структурі речення.

У синтаксисі основна відмінність безособових форм дієслова від особових полягає в тому, що перші, не будучи зв'язаними предикативним відношенням з підметом, є позбавленими єдиного виду висхідної валентності, характерної дієсловом, зберігаючи при цьому всі види низхідної дієслівної валентності [16, 43-55]. Оскільки, як було відмічено вище, саме висхідна валентність словоформи визначає її синтаксичну функцію в ролі члена

речення (членство в реченні визначається способом синтаксичного підкорення даного елемента якомусь іншому елементу речення), можна сказати, що безособові форми дієслова займають у синтаксичній структурі речення позиції, що характерні не дієслову, а словам інших частин мови – іменнику, прикметнику, прислівнику [там само, 19].

Саме цим визначається подвійна граматична природа безособових форм, що поєднує дієслівну низхідну та недієслівну висхідну валентності, синтаксично підпорядковуючи собі інші елементи речення. Кожна діяльність має ціль, тому для кожної дії є характерною наявність додатків та обставин [1, 43 - 44].

Це положення Г. Г. Сильницький ілюструє валентністними змінами, що виникають в реченні з двома дієслівними присудками при заміні одного з них дієприкметником [16, 19]:

Низхідна валентність дієслова при такому перетворенні залишається без змін: дієприкметник пов'язаний із залежними позиціями прийменникового, непрямого і прямого додатків із обставиною таким же чином, як і відповідна особова форма дієслова. Єдина зміна спостерігається в сфері висхідної валентності, "переорієнтованої" з підмета на іншу дієслівну форму; предикативне відношення відповідно перетворюється на обставинне.

У свій час український лінгвіст Н. Я. Дзюбишина [16, 5] дослідила, що існують такі дієслова, які завжди супроводжуються в реченні певними словами-додатками. Без цих слів речення сприймається як неповне або навіть незрозуміле. Видатний україніст Є. В. Кротевич зазначав: "Перехідні дієслова, що виступають у присудку для вираження якоїсь конкретної дії, виконуваної суб'єктом вислову, не можуть не супроводжуватись додатком. Це обумовлено семантикою перехідного дієслова, яке не саме, а разом із своїм додатком повністю виявляє своє значення в реченні" [9, 75]. Як зразок непоширеного речення Є. В. Кротевич наводить приклад: "Дети моют руки".

Разом з тим окремі положення теорії Л. Теньєра та його послідовників визвали дискусію навколо поняття валентності.

Радянськими вченими перші дослідження валентністних відношень проводилися, природно, на синтаксичному рівні, тому валентність розглядалася як суто синтаксичне явище, точніше, явище, що стосується всієї структури речення, оскільки організуючим центром речення є дієслово, навколо якого групуються всі "учасники" (актанти) дії чи ситуації. Традиційно вважалося, що "перший учасник" (агенс) - це підмет (суб'єкт); "другий учасник" (пацієнс) – прямий додаток (1-й об'єкт); "третій учасник" (адресат) - це непрямий додаток (2-й об'єкт). Кількість "учасників" визначається валентністю дієслова, тобто його здатністю до сполучуваності. Причому маються на увазі не всі синтаксичні

можливості дієслова сполучатись з іншими словами, а лише ті, які необхідні для повноти його значення.

Коли була піднята проблема рівнів валентністних відношень та зв'язків між цими рівнями, це призвело до того, що валентність почали поєднувати не тільки з поверхневою структурою. Було встановлено, що зв'язки, які знаходять своє вираження на поверхневому рівні, мають логіко-семантичну природу та відображають відповідні відношення дійсності [7, 10].

У результаті цих дискусій зріс також інтерес до питань, пов'язаних з утворенням речення. При цьому вчені намагались зв'язати цю проблему з валентністю, розробляючи теорію глибинних та поверхневих структур. Однак в аспекті породжуючої граматики основні терміни набувають іншого змісту [10, 132-134].

Деяке об'єднання цих теорій можна бачити в працях, в яких розглядаються питання тісного, нерозривного зв'язку мови та мислення. Наприклад, І. П. Сусовим було аргументовано проаналізовано твердження про те, що речення як мовна одиниця бере початок в мисленні, яке є відображенням конкретної дійсності. Усе це, на його думку, веде до визнання глибинного рівня, тобто рівня, що відображає ті відношення, які існують між предметами об'єктивного світу. Саме в цьому рівні формується базова структура речення, потенційне речення [18, 120].

Отже, незважаючи на значну кількість праць, в яких представлено розмаїття класифікацій валентністних відношень у мові, на сьогодні найбільш перспективним, на наш погляд, є підхід до розуміння валентності, запропонований у кандидатській дисертації О.Ф. Таукчі. Вона пише: "У мові існують два типи сполучуваності: лексична і синтаксична. Перший тип комбінаторики потрібно вважати вихідним і абсолютним. Ним зумовлена здатність кожного слова створювати лінійну конструкцію з обмеженою кількістю лексем. В основі кожного з таких сполучень лежить спільність первинних значень, властивих лексемам, що поєднуються. Інакше кажучи, це процес предикації, у ході якого слова сполучаються одне з одним, утворюючи мовні одиниці більш високого порядку. У них породжуються специфічні семантичні відтінки: саме тому значення цілого не є простою сумою значень кожного зі складників. Лексична сполучуваність являє собою базис комбінаторних реляцій" [19, 7]. Погоджуючись з такою позицією, звертаємо особливу увагу на те, що в часи первинного спілкування людини прагнула передусім виразити зміст, оформивши його у відповідну мовну форму. Звідси, лексична сполучуваність є дійсно первинною.

Розвиваючи свою концепцію, ця дослідниця продовжує: "На більш високому рівні відбувається постійний рух від лексичної (обмеженої) до синтаксичного (набагато ширшої) сполучуваності мовних одиниць. Подібні за змістом компоненти конструкції набувають істотних формальних розходжень. /.../ При цьому здійснюється предикація граматичних показників слів, що поєднуються. Значення флексій, прийменників, префіксів і т.п. також сполучаються на основі єдності їхньої форми і змісту. Виходячи зі сказаного, можна зробити висновок: на першому етапі в синтагму з'єднуються елементи, подібні за граматичною формою і значеннєвим змістом; потім набирає сили механізм семантичного і граматичного розподібнення компонентів конструкції. Таку трансформацію лексично обумовлених структур у синтаксичні варто вважати універсальною" [там само, 7].

Наведена цитата відкриває значні перспективи для порівняльно-історичних та контрастивно-типологічних досліджень, оскільки універсальність феномена лексичної сполучуваності не виключає наявності специфічних характеристик, які ще не були предметом дисертаційних досліджень у характерологічному аспекті.

Використана література:

1. *Апресян Ю.Д.* О семантической непустоте и мотивированности глагольных лексических функций // Вопросы языкознания. – 2004. – № 4. – С. 43-44.
2. *Апресян Ю.Д.* Синтаксическая обусловленность значений // РЯНШ. – 1967. – № 6. – С. 3-4.
3. *Барлас Л.Г.* Об отношении стилистической окраски и эмоциональных оттенков слова к его лексическому значению // Вопросы лексики и фразеологии современного русского языка. – РГУ. – 1968. – С. 146-153.
4. *Виноградов В.В.* Основные типы лексических значений слов // Вопросы языкознания. – 1953. – № 5. – С. 36-37.
5. *Денисова С.П.* Лексична синтагматика: основні поняття та терміни // Мова. Людина. Світ. – К.: Видавн. Центр КНЛУ, 2006. – С. 87-96.
6. *Дзюбишина Н.Я.* Роль автосемантичних і синсемантичних дієслів у реченні. Організація тексту. Граматика і стилістика // Наукова думка. – АН УРСР Ін – т мовознавства імені О. О. Потебні, 1979. – 103 с.
7. *Змудяк Г.А.* Роль логико-семантической валентности в организации структуры предложения на материале группы глаголов независимого направленного движения: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.05 / - Минск, 1980. – 21 с.
8. *Кобозева И.М.* Две ипостаси содержания речи: знание и смысл // Язык о языке / Под редакцией Н.Д. Арутюновой. – М., 2000. – С. 303 – 359.
9. *Кротевич Е.В.* Предложение распространённое и нераспространённое // Вопросы языкознания. – Л.: Изд-во Львовский Ун-т, 1948. – С. 3-154.
10. *Кучма М.* Особливості зіставлення словосполучень із однаковим семантичним компонентом в англ. та укр. мовах // Східнослов'янська філологія: здобутки та перспективи. – Кривий Ріг: Криворізький держ. пед. ун-т. – 2001. – С. 132 – 134.
11. *Никитин М.В.* Знак –Значение – Язык: Учебное пособие. – СПб : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2001. – 226 с
12. *Падучева Е.В.* Глаголы создания образа: Лексическое значение и семантическая деривация // Вопросы языкознания. – 2003. – № 6. – С. 30-46.
13. Проблеми зіставної семантики. Збірник наукових статей. Випуск 5 / Відп. Ред. Кочерган М.П. – К.: КДЛУ, 2001. – 386 с.
14. Проблеми зіставної семантики. Матеріали республіканської наукової конференції “Проблеми зіставної семантики близькоспоріднених мов”, 14 – 16 травня 1992 року. / АН України, Інститут мовознавства, Міністерство освіти України. Черкаський державний педагогічний інститут. Київ – Черкаси, 1992. – 214 с.
15. *Селіванова О.* Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
16. *Сильницкий Г.Г.* Глагольная валентность и залог. – Типология пассивных конструкций. Диатезы и залогом - Л.: Наука, 1974. – 157 с.
17. *Смирницкий А.И.* Синтаксис английского языка. М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 1957. – 53 с.
18. *Сусов И.П.* Семантическая структура предложения. – Тула, 1975. – 220 с.
19. *Таукчі О.Ф.* Теоретичні аспекти вивчення іменної дієслівної лексичної сполучуваності в англійській, українській і російській мовах: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.15 / - Донецьк, 2006. – 19 с.
20. *Уфимцева А.А.* Слово в лексико-семантической системе языка. – М.: Наука, 1968. – 201 с.
21. *Филлмор Ч.* Дело о падеже // Новое в зарубежной лингвистике. – 1981. – Вып. 10. – С. 23 – 40.
22. *Шмелев Д.Н.* Очерки по семасиологии русского языка. – М.: Просвещение, 1964. – 112 с.
23. *Katz G.G., Fodor J.A.* The structure of a semantic theory // Language. – 1963. – Vol. 3, № 2. – P. 170 – 210.
24. *Tesnière L.* Esquisse d'une syntaxe structurale. – Paris. – 1953. – 254 p.